

דמוקרטיה, זכויות יסוד ומינהל תקין בפסיקתם של חכמי המזרח במוצאי גירוש ספרד*

מנחם אלון

רוב ומיעוט – מהותו של הרוב, טיבו וערכו

מציאות זו שימשה כרקע ומשתקפת היא, בין היתר, בדיונים מרובים ונוקבים בספרות השאלות והתשובות בעניין דרכי ההנהגה הדמוקרטית בקהילה. בין בעיות אלה – בעיית הרוב, טיבו ומהותו, וזכויות המיעוט, היו מן השאלות הכבדות והנכבדות.⁴⁸ עצם העיקרון הדמוקרטי שעל המיעוט לקבל עליו את עול הכרעת הרוב – כבר נפסק ונתקבל בדורות קודמים; אמנם מפעם לפעם חזרו והזכירו חלק מן החכמים כי גם עיקרון זה גופו שנוי היה במחלוקת בדורות עברו,⁴⁹ אך למעשה מקובל היה על דעת הכל העיקרון שהרוב כופה את דעתו, גם בענייני הנהגה ומינהל, על המיעוט. השאלה שהלכה והחריפה, ושנאמרו בה דעות מדעות שונות, היתה השאלה העקרונית: רוב זה – מהו, מה טיבו, ולפי איזה ערך וקנה מדה הוא נקבע. ובלשון יותר ברורה ומעשית – האם קול שווה יש לעני ולעשיר, לחכם ולהדיוט, או שמא שוני יש במשקלו של כל קול וקול; ואם קיים שוני כזה – מה טיבו של השוני, ושאלות רבות כיוצא באלה.

המציאות החברתית האמורה שבקהילות היהודיות שבקיסרות העותמאנית שוב לא יכלה להשלים, לדעת רבים וטובים מבין בני הקהל ומבין חכמי ההלכה, עם סיווג הרוב לבעלי כיס וחכמה בלבד, כפי שכך מקובל ונהוג היה, בדרך כלל, בארץ מוצאם בספרד, כפי שעמדנו על כך בדברינו לעיל. אך בכך בלבד לא היה מספיק כדי לפתור את הבעייה. בפני החכמים, כמו בפני כל שופט ופוסק, עמדה הבעייה כיצד לבסס את ההכרעה והפיתרון, הנראים כרצויים וכצודקים, באופן שלא יעמדו בניגוד לפסיקה הקיימת, כגון התקדים האמור שבהחלטת הרא"ש [רבנו אשר] כי בעסקי ממון יש ללכת לפי רוב ממון, היינו לפי מידת עושרו של חבר הקהל המממן

* המשנה לנשיא בית המשפט העליון (בדימוס). מאמר זה יסודו בהרצאה בכנס בנושא 'משפט והלכה בספרד היהודית' מטעם המכון לחקר המשפט העברי בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים, ז'ח' באייר התשנ"ב (10-11 במאי 1992).

48 הדיון בשאלות אלה בספרות השו"ת שבתקופה זו בארצות הקיסרות העותמאנית הינו מרובה לאין ערוך מאשר בספרות השו"ת שבתקופה זו במרכזים היהודיים שבארצות פולין ואשכנז, והדבר בא בגלל המתחים החברתיים שנוצרו בארצות הקיסרות העותמאנית, אליה הגיעו חלק גדול מאוד של גולי ספרד ופורטוגל, בניגוד לארצות פולין ומערב אירופה שרק מעטים, באופן יחסי, מגולים אלה הגיעו אליהן. (ההערות במאמר זה מוספרו על פי הסדר שלהן בטקסט המקור.)

49 ראה שו"ת הרא"ם [ר' אליהו מזרחי], סימן נ; שו"ת דברי ירבות, סימן רכד; שו"ת תורת חיים, חלק ג, סימן ו, ועוד.

א ממאמר מקיף זה, העוסק במגוון רחב של עניינים הנוגעים למנהל הציבורי, הבאתי את החלק הודן ביחסי רוב ומיעוט בתהליך קבלת ההחלטות בקהילה.

את קופת הקהל, ולא לפי הנפשות והדעות. אין חכם ההלכה רשאי, ואינו יכול – כפי שאף שופט בכל מערכת משפטית שהיא, אינו רשאי ואינו יכול – לפסוק על פי הרגשת הצדק והיושר שלו כפי שהיא אותה שעה, מבלי להתייחס ולהתחשב בהלכה ובתקדימים הקיימים. על חכם ההלכה מוטלת המשימה לאבחן בין התקדים הקיים לבין המסקנה שאליה הוא מגיע ושלכאורה עומדת בניגוד לתקדים זה, ובמקרים מיוחדים יכול הוא, לפי כללי הפסיקה שבמשפט העברי, לחדש הלכה בניגוד לתקדים שניתן לאחר תקופת התלמוד, ובלבד – כדברי הרא"ש⁵⁰ בפירושו לעיקרון 'הלכתא כבתרא' (הלכה כאחרונים) – 'שמביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו – יפתח בדורו כשמואל בדורו, אין לך אלא שופט אשר יהיה בימים ההם; ויכול לסתור דבריהם. כי כל הדברים שאינם מבוארים בש"ס שסידר רב אשי ורבינא, אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים. ואדרבא, אנו תופסים דברי האחרונים עיקר'.

וכאן הערה אחת עמדי. טעות היא להניח – כפי שכך עולה מדבריהם של חוקרי היסטוריה אחדים – כי ההסבר לשוני שבין פסיקתו של חכם זה לבין פסיקתו של חכם אחר הוא בנטייתו האישית לטובת העניים או העשירים, מיחסו החיובי לתלמידי חכמים או הדיוטות וכיוצא באלה.⁵¹ לא זו בלבד כי הנחה זו אינה עומדת בפני הביקורת, שהרי אצל אותו חכם הלכה יש ואנו מוצאים פסיקה שונה בשאלות משפטיות אחרות, והימנה עולה יחס חברתי שונה לעניים ולעשירים, לתלמידי חכמים ולהדיוטות;⁵² אלא שהנחה זו מתעלמת מעצם טיבן ומהותן של דרכי הפסיקה. אמנם כן, ואף ודאי הוא, שנטייה חברתית זו או אחרת יכול ותהא קיימת אצל החכם ופוסק ההלכה, אך הכרעת הדין הינה, בסופו של דבר, מסקנה העולה מתוך תהליך עיוני של משא ומתן בהלכה, והנטייה החברתית יכול ותמלא תפקיד מדרבן, ואף מסייע, למציאת פתרון מסויים, אך לא מעבר לכך. במקום אחר עמדתי על חובתו של חוקר ההלכה והמשפט העברי להיות מודע לרקע ההיסטורי ולמציאות החברתית שבהם נקבעו ונפסקו דין או תקנה מסויים, לקשר ולהשפעה ההרדית שבין הליכות להלכות; אך באותה מידה שומה גם על חוקר ההסטוריה העברית להיות מודע להליך ההלכתי ולדרכי הפסיקה, לעובדה שהפוסק – כפי שכך הוא דרך השופט – גם כאשר הוא מחדש ומשנה את הדין, אינו עושה זאת בדרך הרבולוציה אלא האבולוציה, שבא הוא לכלל ההלכה המתחדשת מתוך ועל פי ההלכה הקיימת.

ומשבאנו לכאן, נעיין בדרכם של חכמים בדורות שלאחר גירוש ספרד בסוגיה עקרונית זו בתורת הדמוקרטיה העברית של רוב ומיעוט, היינו קביעת מהותו

⁵⁰ פסקי הרא"ש, סנהדרין, פרק רביעי, סימן נ. וראה המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו (מהדורה שלישית, ירושלים, תשמ"ח), עמ' 238, ועמ' 803 (להלן: המשפט העברי).

⁵¹ ראה, דרך משל, ע' שוחט, 'ענייני מסים והנהגות ציבור בקהילות יוון במאה ה-17', ספונות יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' שכ, שבא, שכד; שכו; א' בשן, 'עמדותיהם של חכמי סאלוניקי במאות ה-16 וה-17 בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות', בתוך: ממזרח ומערב, ב (תשמ"ט) עמ' 27, בעמ' 28-29, 31, 47.

⁵² ראה, דרך משל, שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן קנב; וכן ראה שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סימן תלו, ופסיקתו של מהרשד"ם בנושאנו שיש לילך אחר רוב העשירים. וכן ראה בשן, שם, עמ' 48-50.

של הרוב, טיבו וערכו. כאמור, על רקע המציאות החברתית שבקהילות ישראל ובקיסרות העותמנית נתעוררה בעיה זו בכל חריפותה, ומאות רבות של תשובות עניינן בפתרונה של בעיה זו. קצרה היריעה מלהתייחס לחומר עצום ורב ממדים זה, ומשום כך בחרנו להדגים שש דרכי פתרון שננקטו בתשובותיהם של ששה מגדולי המשיבים במרכזים היהודיים השונים שבממלכה העותמאנית; דומה שיש בכך לא רק ללמד על דרכם של ששה משיבים אלה אלא על דרך פתרונה של בעיה זו בכלל עולמה של ההלכה בתקופה זו. ולשם שלמות העניין נציג גם את דרך הפיתרון שנקוט הוא בידי אחד מגדולי המשיבים בתקופה זו במרכז היהודי שבאשכנז, אשר אף בה, אם כי במידה פחותה בהרבה, עמדה שאלה זו על סדר יומם של חכמים ומנהיגים.⁵³

גישת המהרשד"ם

גישה אחת מיוצגת על-ידי ר' שמואל די מדינה (המהרשד"ם), מגדולי שאלוניקי במאה השש-עשרה. המהרשד"ם, שהיה בן למשפחה מקהל פורטוגל שבשלוניקי, מיוצאי קשטיליא שבספרד, כיהן כרבה של קהילת גירוש ספרד, ולאחר מכן של קהילת ליסבון – שניהם קהלים בעיר שלוניקי – ולבסוף עמד בראש הישיבה של דונה גראציה.⁵⁴ המהרשד"ם נקט בדרך שקבע הרא"ש, עליה עמדנו לעיל, שהרוב אינו כמותי לפי מספר הנפשות – הדעות, אלא איכותי, לפי רוב ממון; והוא אף הרחיק לכת מעבר לכך. מתוך השאלות והתשובות שבהן דן המהרשד"ם בנושא, אנו עומדים על המתח הרב שקיים היה בין העשירים, הבינוניים והעניים, לבין חכמים והדיוטות. וזו השאלה שנשאל:

איך יתנהגו הצבור בענין צרכי הצבור ... אם יש לילך אחר רוב הצבור בלי השקפה אל בחינה אחרת מחכמה, עניות ועשירות, או אם ראוי לילך אחר רוב בעלי כסין, אפילו אם יהיה שאר העם רבים מהם במנין הראשים.⁵⁵

בתשובתו קובע המהרשד"ם שיש לילך אחר רוב ממון, ומסתמך הוא על תשובותיהם של המהר"ם מרוטנבורג, הרא"ש והריטב"א ו' יום טוב בן אברהם אשכנזי ואחרים שכבר פסקו כך, ושהוכרנו בדברינו לעיל. ולא רק אחר רוב ממון יש לילך, אלא גם אחר רוב חכמה. לדעתו, מה שפירש הרא"ש את הפסוק אחרי רבים להטות כמכוון גם לרוב דמוקרטי, ולא רק שיפוטי, היינו על עסק של רבים, אינו פשוטו של פסוק אלא 'רק אסמכתא בעלמא, משום דאיכא למימר סברא הוא, כיון שהתורה אמרה שנלך אחר הרוב בדבר תורה, סברא היא דבכל דבר שיפול מחלוקת בין רבים שנלך אחר הרוב'.⁵⁶ ומוסיף הוא אלמנט עיוני חדש לסוגיית הרוב והמיעוט. לדעתו

⁵³ במאמרי 'סמכות ועוצמה בקהילה היהודית', **שתון המשפט העברי** ג-ד, (תשל"ו-תשל"ז) כבר רמזתי לגישות שונות אלה ועיקרי התשובות המתיחסות להן. אך חשיבות רבה נודעת לניתוחה של סוגיה זו, לכלליה ולפרטיה, על רקעה ההלכתי והחברתי, ועל בעיות נוספות המשתלבות בה.

⁵⁴ ראה א' בשן, **שם** עמ' 28, הערה 2.

⁵⁵ שו"ת מהרשד"ם, אורח חיים, סימן לו.

גם הכרעת מחלוקת בדבר הלכה, שעליו מוסב הפסוק אחרי רבים להטות, הרוב הוא איכותי ולא כמותי. כראיה לכך מביא הוא את דברי התלמוד⁵⁷ שמסביר את העובדה שחלק מן החכמים נהגו בשעתו כבית שמאי, על אף שבית הלל היו הרוב – 'כי אזלינן בתר רובא היכא דכי הדדי נינהו, הכא בית שמאי מחדדי טפי' (אימתי הולכים אחר הרוב, כאשר הם שוים, כאן בית שמאי היו יותר חריפים); ומכאן מסיק המהרשד"ם:

הרי בפירוש דלא אמרה תורה אחרי רבים אלא כאשר הם שוים החולקים, או הוי מעלת הרוב מכרעת, אבל כשיש הבדל בין שתי הכתות, אפשר שאיש אחד יעלה לאלף ... שיש לנו לומר שמה שאמרה תורה אחרי רבים – אחרי רוב מנין או אחרי רוב בנין; כשהם שוים – רוב מנין, בלתי שוים – רוב בנין.⁵⁸

דעה כזו לעניין הכרעה בחילוקי דעות בדבר הלכה או בפסיקה שיפוטית אכן מצויה היא בעולמה של הלכה – ובין המצדדים בה נמנים רב האי גאון⁵⁹ ובעל החינוך,⁶⁰ אך היא לא נתקבלה על דעת רוב חכמי ההלכה.⁶¹ לדעת המהרשד"ם, יש לילך אחר רוב בנין, הינו רוב איכותי, לא רק בהחלטות הקהל בעסקי ממון – כפי שכך קבע הרא"ש – אלא בכל החלטה שהיא המתקבלת על-ידי הקהל, ולא רק לפי רוב ממון אלא גם לפי רוב חכמה.

כפי שראינו מבסס המהרשד"ם את מסקנתו בדבר עדיפות הרוב האיכותי, על ניתוח הלכתי מפורט ומדויק בענין פסיקת הדין בעולם ההלכה בדרך כלל. בנוסף לכך, עולים מתוך דברי המהרשד"ם גם נימוקים חברתיים-סוציולוגיים, כפי שהשתקפו בעיניו במציאות החברתית שבימיו:

סוף דבר להלוך אחר הרוב כמו שעולה בדעת המון העם שאין לנטות ימין ושמאל ממה שיעלה בדעת הרוב, איזה רוב שיהיה – חס ושלום. שאם כן ילקה (תלקה) מדת הדין. יעמדו בעיר אחת או קהל אחד מאה בני אדם, עשרה מהם נכבדי ארץ חשובים ועשירים, והתשעים אנשים דלת העם, וירצו התשעים להקים עליהם רועה ראוי להם – יהיו מוכרחים העשרה חשובים (להיות) כפופים לאותו רועה, יהיה מי שיהיה? חלילה, אין זה דרכי נועם; וכבר דרשתי לרבים כי תורתנו הקדושה קורא לעשירים – פנים, וכמו שאמר: והרעב היה על פני כל הארץ⁶² – אלה העשירים;⁶³ נמצא שאם העשירים הם פנים, שאר

56 שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן קיז.

57 יבמות יד, ע"א.

58 שו"ת מהרשד"ם, אורח חיים, סימן לו.

59 גאונים קדמונים, סימן קמד; חידושי הרמב"ן סנהדרין, כג, ע"א, ד"ה זו ששינו, לקראת סוף הדיבור. ספר החינוך, מצות עשה סז (מהדורת שעוועל).

60 פסקי הרא"ש, עבודה זרה, פרק א, סימן ג, בהגה, שם; וראה ש"ך [שפתי כהן] על יורה דעה, סימן רמב, בסוף הסימן, בהרחבה. יש המבחינים בין רוב במחלוקת הלכתית-עיונית לבין רוב בהכרעה שיפוטית קונקרטית שבפני בית הדין, שבמקרה האחרון הולכים אחר רוב דעות (חינוך ורמב"ן, שם). ושוב אחרים מבחינים בין רוב של שנים לעומת אחד לבין רוב של רבים לעומת רבים: 'ושמא יש לומר ר' אליעזר ורבי מאיר, יחיד במקום רבים, אין דבריו של אחד במקום שנים; אבל רבים ורבים אין הולכים אחר רוב בנין אלא אם רצו הולכין אחר רוב חכמה' (רמב"ן, שם; ריטב"א, ראש השנה, יד, ע"ב, ד"ה ומי עבדין כתר). ולא כאן המקום להאריך.

העם הם אחורים, ואין האחורים ראויים להיות מנהיגים לפנים אלא הפנים הם המנהיגים ... אם כן – מה שאמרנו שיש לילך אחר הרוב, היינו בשוים, ברוב מנין ורוב בנין ... על כן למדנו שבטל דעת הממונים האומרים ומכריזים: רוב, רוב; שחמשה או עשרה אנשים חשובים עולים לאלף, בין מצד החכמה ובין מצד העושר, כי העושר קרוב למעלת החכמה כמו שכתוב: ⁶⁴ כי בצל החכמה (בצל הכסף), ואמרו חכמים: ⁶⁵ ג' מתנות נתן הקב"ה – חכמה, עושר גבורה ...

ובמקום אחר ⁶⁶ מוסיף ומסביר המהרשד"ם כי דרישתם של העניים שקולם יהיה שווה לזה של העשירים יש בה משום כפיות טובה שהרי בעלי הכיס מממנים את צורכי הקהילה, ויש בכך משום פגיעה ב'סדר והנהגת העולם'. ויתירה מזו: אנשים כאלה גרועים מעבודה זרה; ועל זה במחלוקת קרח נפל משה רבנו עליו השלום על פניו, מה שלא עשה בעגל, כי העובד עבודה זרה הוא עושה וגורם רעה לעצמו, והמתנשא – מפסיד ההנהגה וסדר העולם. כי בכל סדר והנהגת הקהל לא נתן מן הדין אלא לבעלי כיסים הפורעים במסים כל אחד לפי ערכו ... שיאמרו הפורעים (את המס): אנו פורעים והבלתי פורעים מדברים? דבר זה אין השכל סובלתו.

השוויון המוחלט, בלי להתחשב בעושר ובחכמה, הוא, לדעת המהרשד"ם, נגד הדין, נגד הנועם וחותר תחת סדר הנהגת העולם והנהגת הקהילה. לכן, כשאינם שווים בעושר ובחכמה, הרוב הוא לא במניין אלא בבניין, בערך הסגולי של כל קול וקול.

שיטת המהרי"ט

גישה שונה במהותה, המצמצמת את קביעתו של הרא"ש בדבר הליכה אחר רוב ממון בהחלטות בעסקי ממון ומתקרבת לעיקרון הדמוקרטי של רוב מניין, ורוב מניין בלבד, אנו מוצאים במרכז יהודי אחר שבקיסרות העותמאנית, מפיו של ר' יוסף מטראני, המהרי"ט, מגדולי חכמיה של ארץ ישראל ותורכיה במחצית השניה של המאה השש-עשרה וראשיתה של המאה השבע-עשרה. המהרי"ט, בנו של המבי"ט ר' משה בן יוסף מטראני, שכיהן כאב בית הדין בצפת, שימש בישיבה וברבנות בקהילות שונות בארץ-ישראל, ולאחר מכן עבר לקושטא וכעבור זמן נבחר לראש רבני תוגרמה.

⁶² בראשית מא, נו.

⁶³ בראשית רבה צא, ה.

⁶⁴ קהלת ז, יב.

⁶⁵ ראה: במדבר רבה, כב, ו; ושם הנוסח: 'שלוש מתנות טובות נבראו בעולם: חכמה גבורה ועושר'. בפסחים נג, ע"ב, נתפרש פסוק זה שבקהלת כדלקמן: 'דאמר רבי יוחנן – כל המטיל מלאי לכיס של תלמידי חכמים (נותן סחורה לתלמידי חכמים להשתכר בה – רש"י), זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר (קהלת ז, יב): 'כי בצל החכמה בצל הכסף (במחיצת החכמים יכנס זה שהנהנו מנכסיו – רש"י)'.
⁶⁶ שו"ת מהרשד"ם, חושן משפט, סימן תכא.

גם המהרי"ט, כמהרש"ם, מקבל כנקודת מוצא את התקדים שבדברי הרא"ש שבהחלטות בענייני ממון של הקהל הולכים לפי רוב ממון, אך למושג 'רוב ממון' נותן הוא פירוש מצמצם ביותר:⁶⁷

ופשיטא שאין הכוונה אחר רוב ממון ממש, שאם היו שנים בקהל שפורעים יותר מכל הקהל שהולכים אחריהם; חלילה. דלעולם בטר רובא אזלינן בעניין פריעת ממון ... על פי רוב פורעי ממון; אבל אותם שאינם פורעים או שהם פורעים כסף גולגלתא ואינם פורעים המס לפי הממון – אינם מכלל הרוב, משום דלא שייכי ביה. הילכך כל ההנהגות על עסקי הממון לא יתנהג אלא על פי רוב פורעי המס.

רוב ממון אין פירושו שכוח ההצבעה הוא יחסית לגודל הרכוש, כפי שכך עולה הן מפשוטם של דברי הרא"ש,⁶⁸ הן מהראיה שהוא מביא לדעתו זו,⁶⁹ וכפי שכך הוא גם הגיונם של דברים. שהרי אם אין אנו מקבלים את העיקרון הדמוקרטי הטהור של רוב דעות אלא של רוב ממון שכל אחד משקיע בהוצאות הקהל, מחויב ההגיון הוא ששעור גודל ההצבעה על הוצאה כספית פלונית או אחרת של הקהל הוא לפי יחס הממון שהוא משקיע בהחזקת מוסדות הקהל ומימון הוצאותיו. המהרי"ט קובע שרוב ממון פירושו רוב פורעי ממון, היינו רוב דעות מבין כל אלה שמשלמים מס כל שהוא, בין רב ובין מעט, כי מי שאינו משלם מס כל עיקר 'לא שייכי ביה', לא שייך לכל עניין ההצבעה על עסקי ממון.

לפי פירוש זה בא המהרי"ט למסקנה מענינת מאד – שעד כמה שידיעתי מגעת יחידה היא בין הפוסקים – הנוטלת מהמושג הצבעה לפי רוב ממון כל פגם דמוקרטי שהוא.⁷⁰ ואלה דבריו:

ורוב ממון דקאמר הכא, רוב פורעי ממון שהם רוב דעותיהם ... להוציא ... אותם שאינם פורעים, כדין עניים או תלמידי חכמים או עוסקים בצרכי צבור שאינם פורעים, אבל אותם שפורעים מס – כולן שוין, העשיר בעושרו והעני ממנו בעניו.

67 שו"ת מהרי"ט, חלק א, סימן טז.

68 וראה נכסת הגדולה, מהדורה בתרא, חו"מ סימן קסג, הגהות בית יוסף, סימן רנה, לאחר שהוא מביא תשובת הרא"ש בכלל ז, סימן ג: 'ולכאורה נראה מדבריו שהולכין על פי רוב ממון אפילו שהם שניים שפורעים יותר מכל הקהל אזלינן בטר השנים שהם רוב ממון; וכתב מורי הרב (מהרי"ט) בח"א סימן סט דחלילה להבין כן מדברי הרא"ש דלעולם בטר רובא אזלינן, אבל הכוונה לומר דהולכין על פי רוב הממון לאפוקי אותם שאינם פורעים כלל שאינם מכלל הרוב, אבל כל פורעי ממון, בין רב למעט, הם בכלל הרוב, וכל מה שיסכימו רוב אנשים מפורעי ממון הולכין אחרי'. ע"כ [עד כאן].

69 הרא"ש מוכיח את דעתו מהגמרא בבא קמא, קטז, ע"ב, ששיירא המהלכת במדבר ועמד עליה גייס (שוודים) לטרפה, דמתשבין לפי ממון, היינו שכל אחד משתתף בסכום הכופר שניתן לשוודים כדי למונעם מלשודד את ממונם, באופן יחסי לרכוש שיש בשיירא. המסקנה הנובעת מהוכחה זו היא כמובן שרוב ממון פירושו רוב הממון של כל אחד ואחד מבני הקהל. אך על ראייה זו אומר המהרי"ט: 'אותם דשיירא שעמד עליה גייס, לא הביא הרא"ש ז"ל אלא דוגמה להוכיח ממנה שחוקרין אחר שורש העניין, ולא כל הדברים שוין היינו שמתחשבין בממון, אבל כל מקרה ומקרה לפי ענינו: בשיירא – לפי רוב ממון ממש, בקהל – לפי שייכות לממון, היינו פרעון מס'.

70 המהרי"ט מסתמך במסקנתו זו גם על תשובת מהר"ם מרוטנבורג, אותה הבאנו לעיל, שמשתתפים בהצבעה על בעלי הבתים שפורעים מס; פוסקים אחרים למדו מתשובה זו שגם מהר"ם מרוטנבורג סובר שכוח ההצבעה הוא לפי רוב ממון, והמהרי"ט למד מכך שהכוונה היא כי די שיהא פורע מס, ולו מס כלשהו.

זכות ההצבעה בעסקי ממון של הקהל ניטלת איפוא לא רק מן העניינים אלה גם מכל מעמד אחר בקהל שפטור מתשלום מסים, כגון תלמידי חכמים, שלפי דעת רבים מפוסקי ההלכה פטורים היו מלשלם מס לקהל,⁷¹ וכן מאלה שפטורים מתשלום מס משום שעוסקים בצורכי ציבור.⁷² ודרך אגב נמצאנו למדים שרוב חכמה ודאי אינו קנה מידה לכוח הצבעה, שהרי תלמידי חכמים שאינם משלמים מס אין להם זכות הצבעה כל עיקר.

כאמור, מנמק המהרי"ט את שלילת זכות ההצבעה מאלה שאינם משלמים מס כל עיקר בנימוק 'דלא שייכי ביה'. מאלף מאד ההסבר שנותן המהרי"ט, הן לשלילת זכות ההצבעה מאדם שאינו משלם מס כל עיקר והן למתן קול שווה לכל מי שמשלם מס, בין שהמס שמשלם רב או מעט. ואלה דבריו (שם):

אותם שפורעים מס – כולן שוין, העשיר בעושרו והעני בעניו, דלפום גמלא – שיחנא (לפי גודל הגמל – המשא שהוא נושא);⁷³ וכל כך יזהר אותו העני על פרוטה שלו, כמו שהוא נזהר העשיר בדינר שנוגע לחלקו, כיון שהפרעון הוא לפי חשבון ממון, הילכך אזלינן בהן בתר רוב דעות. אבל אותם שאינם פורעים בערך,⁷⁴ אלו ודאי דלא מצטרפי לרובם כיון שלא שייכי בה. ואולי לא יחושו לבזבו הואיל ואינהו לא מחסרי ממונא.

רק מי שמשלם מס וממונו משתתף בהוצאות הקהל, יודע הוא להעריך אל נכון הוצאת כספים מהי, ורק הוא מוכשר לשקול מה יש להוציא לצורכי הקהל, ולא יבזבו כספים אלא לדברים שיש צורך בהם. וחוש זה של חיסכון ואי בזבוז כספים שווה הוא לעני שמשלם מס מועט, כלעשיר שמשלם מס מרובה, כי בשניהם הוצאות הקהל הן ממסיהם – ממונם;⁷⁵ מה שאין כן אדם שאינו משלם מס לפי ערך הכנסותיו ורכושו, הוא אינו אחראי במידה מספקת שלא לבזבו ממון להוצאות שאין צורך בהן, שהרי הוצאות אלה אינן על חשבוננו – ואין נפקא מינה אם אי התשלום הוא בגלל שהוא עני או תלמיד חכם – ואשר על כן אין הוא משתתף בהחלטה ובהצבעה על הוצאות הקהל בעסקי ממון. ודרך אגב נמצאנו למדים על השקפתו החברתית החיובית של המהרי"ט לגבי מעמד חסרי היכולת, ששווה הוא למעמד העשירים, ולשניהם אותה מדרת אחריות ושקול הדעת בעניני הקהל.

71 לפטור זה של תלמידי חכמים מתשלום מס מקור יש עוד בהלכה התלמודית, אם כי הדבר שנוי במחלוקת בין חכמי התלמוד. וכן שנוי היה במחלוקת בתקופות שלאחר מכן. ראה על כך במפורט מ' אלון, בערך Taxation, **אנציקלופדיה יודאיקה**, כרך 15 עמ' 842-843, 856-857; הני"ל, *The Principles of Jewish Law* (ירושלים, 1975), עמ' 665-666, 681-683.

72 פטור אחרון זה לא נתברר לי כל צורכי, שהרי אין הכוונה למנהיגי הקהל למיניהם, ששילמו סכומים ניכרים של מס לפי רכושם והכנסתם. ואולי הכוונה לעוסקים בצורכי ציבור שלא על מנת לקבל פרס. ועדיין הדבר צריך בירור. סוטה, יג, ע"ב.

73 היינו שאינם משלמים לפי ערך ההכנסה והרכוש, אלא סכום קבוע. מס גולגולת.
74 אותו רעיון נימק גופו משמש בפי ר' חיים שבתי (1557-1647), מגדולי שאלוניקי, לקביעה כי אין להכריע בענייני הציבור אלא על פי דעת העשירים (שו"ת תורת חיים, חלק ב, סימן מ): 'אודעת נותן כן, שהרי רוב ענייני הציבור הם בהוצאות ופרעונות, ולראות ולדקוק להוציא בעת הצורך ובמקום הצורך, שלא יצא הממון לאיבוד; ומי יחוש על זה לעיין ולדקוק חוץ מהם (העשירים) שמוציאים הממון. ודמיה לאה דאמרינן פ"ב בתעניות (טז, ע"א - טז, ע"ב), שצריך הש"ץ המתפלל על הגשמים שיהא מטופל ואין לו, ויש לו יגיעה בשדה, שכיון שצריך לאותו דבר, יכין וידקוק בתפילתו יותר'.

גישת ר' אליהו מזרחי (הרא"ם)

גישה שלישית ושוונה מצויה אצל ר' אליהו מזרחי, שכיהן כראש רבני טורקיה בסמוך לאחר גירוש ספרד, לאחר מותו של קודמו בתפקיד זה, ר' משה קפשאל (בשנת רנ"ה 1495). גישתו של הרא"ם מקורית ומאלפת היא, הן מבחינת ייחודה הדמוקרטי המובהק והן מבחינת ההליך הפסיקטי שדרכו ובאמצעותו הגיע למסקנתו המשפטית. ר' אליהו מזרחי הביא את העיקרון הדמוקרטי של הכרעת הרוב לשיא שלמותו ושכלולו, מתוך שהוציא את מושג שלטון הציבור והנהגתו באופן מוחלט מתחום המשפט הפרטי לתחום המשפט הציבורי. בשאלה שהופנתה למהרי"ט, עליה עמדנו בדברינו הקודמים, סבר השואל ש'בכל הנהגות הציבור לעולם אזלינן בתר רובא, ואין חילוק בזה אם אותו הרוב עניים או עשירים או הדיוטות'.⁷⁶ ואכן גישה עקרונית זו כבר מצויה היתה באותה תקופה, ומקורה בדעתו של ר' אליהו מזרחי, שקדם במספר שנים ניכר, כראש רבני טורקיה, למהרי"ט. וכמה עקרונות יסוד קבע ר' אליהו מזרחי:

דכל אנשי הקהל בכללם לענין ההסכמות והתקנות והגזרות שלהם, הם נקראים בית דין, ותורת בית דין עליהם בכל דבר, אפילו לאפקורי ממונא (לתקן תקנות שיש בהם משום הפקעת ממון) ... שכל הקהל בכללו נקראים בית דין לאותם הענינים, דומיא דדיינים שנתוועדו בבית דין, שאינם רשאים להפרד משם מפני שום חילוקי דעות שנפלו ביניהם, כגון הללו מטהרין והללו מטמאין, הללו פוטרין והללו מחיבין, רק הם נמנים והולכים אחרי הרוב לפי גזרת תורתנו הקדושה אחרי רבים להטות. והחולק עם הרבים נקרא חוטא. ואין חילוק בזה אם היה אותו הרוב עשירים או עניים, חכמים או הדיוטות, מאחר שכל הקהל הם נקראים בית דין לענינים שביניהם.⁷⁷

הקבלת קהל-ציבור למעמד של בית דין היה בה בשעתה משום חידוש מופלא ומרחיק לכת, שהרי אין לה רמז בהלכה או באגדה התלמודית. כאמור, עצם הקבלה זו באה לעולמה של ההלכה מן המאה העשירית ואילך, עם עליית כוחה ומעמדה של הקהילה העברית, וכבר עמדנו על כך בדברינו לעיל. לפי דעת ר' אליהו מזרחי, לא רק הקבלה יש כאן, אלא הציבור הוא עצמו פועל בבית דין, וכל אחד ואחד ממנו הוא כדיין. ומאחר שכך, כשם שלעניין דיין בבית דין אין נפקא מינה אם הוא עשיר או עני, אם חכמתו רבה או מועטת, אלא סמכותו נובעת מעצם תפקידו – כך הוא לעניין כל אחד ואחד מבני הקהל, שכולם שווים הם, דעותיהם שוות, וקולם שווה. וכדברי ר' אליהו מזרחי בהמשך דבריו:⁷⁸

ולכא למימר דהא דגזרה התורה אחרי רבים אינו אלא בשוין ... אבל היכא דאיכא בינייהו טובי הקהל, כולהו בטלי לגבייהו (כולם בטלים לגביהם) ...

⁷⁶ שו"ת מהרי"ט, חלק א, סימן טו.

⁷⁷ שו"ת ר' אליהו מזרחי, סימן נג, עמ' קמה-קמו.

⁷⁸ שו"ת ר' אליהו מזרחי, שם, עמ' קמה-קמט.

הא ליתא (זה אינו), דאפילו אם תמצוי לומר שיהיו כל חכמי הקהל וכל עשירי הקהלה בכלל אותו החלק המועט, ושיהיו נקראים בפי הכל טובי הקהל, עדיין אין הדבר תלוי אלא ביד רוב הקהל ולא בידם ... מה שירצו רוב הקהל – הוא העיקר, משום דבכל הדברים השייכים לקהל, כל הקהל כולו נקראים בית דין, וצריך להמשיך אחר רוב דעות הקהל ולא אחר טובי הקהל...⁷⁹

כיצד התגבר ר' אליהו מזרחי בפסיקה נועזת ומרחיקה לכת זו על דברי קודמיו, כגון דברי הרא"ש עליהם עמדנו לעיל, שמבחינים וקובעים שבהחלטות הקהל בעסקי ממון יש לילך לפי רוב ממון, ולא לפי רוב דעות? ר' אליהו מזרחי אינו מתמודד במפורש עם דעות אלה, אך נראה שהתשובה לכך מצויה בדברים המופיעים בתשובה אחרת של ר' אליהו מזרחי, שאף היא דנה בנושא זה, ובהם מסביר הרא"ש השוואה זו של כוחו ומעמדו של הקהל לזה של בית הדין. בכך פעל ר' אליהו מזרחי בדרך של פסיקה נועזת, שחולקת היא על תקדימים שקדמוהו, מתוך הסתמכות על ראייה ורעיון שבהלכה התלמודית גופה. וסמכותיות פסיקתית זו יפה היא לר' אליהו מזרחי, שעצמאי ונועז היה בפסיקתו בבעיות הלכתיות נוספות רבות.⁸⁰ כאמור, לא מצאנו בהלכה התלמודית כל מקור להשוואה של כוחו ומעמדו של הקהל לזה של בית הדין. גם אצל חכמי ההלכה בתקופה הבתורה-תלמודית אנו מוצאים תחילה רק את עצם הקביעה שכוחו של הציבור, ושל הרבים בו, ככוח בית דין, אך אין אנו מוצאים כל הסבר משום מה ועל סמך איזו הנמקה משפטית הלכתית באו לכלל מסקנה מרחיקת לכת זו. ר' אליהו מזרחי מנמק את ההשוואה – והוא ככל הנראה הראשון שנימק טיבה ומקורה של השוואה זו – בכך, שהן בית הדין והן ראשי הציבור יונקים את כוחם וסמכותם מאותו מקור, והוא – הציבור בכללו. ואלה דבריו:⁸¹

כי זה הכוח שנתן לבית הדין הגדול שבירושלים ולכל בית דין ובית דין שבכל דור ודור – כמו שדרשו רבותינו ז"ל: ובאת אל כהנים, יפתח בדורו כשמואל בדורו, אף על פי שאין זה דומה לזה – אינו אלא מפני שבית דין הגדול שבכל דור ודור כל אנשי דורו הם סומכין דעתן על ידו בגזרות ובתקנות ובמנהגות;⁸² ומפני זה נתן להם כח הגזרות והתקנות והמנהגות יותר מכל שאר בתי דינין שבאותו הדור, היותם סומכים כל אנשי הדור על ידו. ואף על פי שלא בחרוהו ולא התנו עמו בפירוש, אגן סהדי (אנו עדים) דכולהו סומכים על ידו שבכל מה

⁷⁹ מעניינים הם דבריו של ר' אליהו מזרחי (שם, עמ' קמח) שאין להשוות בין מעמד הקהל למעמד הכהונה. לפי ההלכה, כהן קודם לישראל לענינים שונים (כגון לברך, לעלות לתורה ועוד), אבל כל זה אינו אלא אם הם שווים, אך ישראל תלמיד חכם קודם לכהן עם הארץ (ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ שנאמר "יקרה היא מפנינים", מכהן שנכנס לפני ולפנים); אך אין לומר כך לענין בן קהל שהוא תלמיד חכם שקולו יהא עדיף מקולו של בן קהל עם הארץ, משום שלענין קהל אומדנא היא שכל הדברים נעשים על דעת רוב של כל אחד ואחד מבני הקהל. ועיין שם.

⁸⁰ ראה, דרך משל, פסיקתו שבה מערער ומבטל הוא את החרם שהחרימו שלא ללמד תורה וחכמה לבני הקראים; שו"ת ר' אליהו מזרחי, סימנים נז, נח.

⁸¹ שו"ת ר' אליהו מזרחי, סימן נז, עמ' קפו.

⁸² השווה רעיון זה עם התקנות השונות שהותקנו בקהילות רבות, לפיהן קיבלו עליהן לפסוק כרמב"ם, כרא"ש וכיוצא באלה; ראה המשפט העברי, עמ' 577.

שיעשה יהיה עשוי, ואף על פי שעומד וצווח, ואין זה אלא כמי שהתנה בפיו בפירוש ושוב חזר בו. ומאחר שכן הוא, אם כן כל היכא דשייך ביה כי האי טעמא, יש בו הכח ההוא שנתן לבית דין הגדול שבירושלים בלי ספק, דזיל בתר טעמא הוא (כי יש ללכת אחר טעמו של דבר). ואם כן גדולי העיר גם כן, מכיוון שכל אנשי העיר עיניהם במ תלויות בכל דבר ודבר שיש בו תיקון העיר ודומיהן, וכולהו סמכי דעתייהו עלייהו, הרי הוא כאלו בררום בפירוש שכל מה שיעשו שיהיה עשוי; ואף על פי שלא אמרו זה בפירוש גמור, אנן סהדי דכולהו סמכי על ידו שכל מה שיעשה שיהיה עשוי. ואף על פי שעומדים קצתם וצווחים על אותם הגזרות והתקנות, אין זה אלא כאותן שהתנו ביניהם כבר והסכימו בהם, ושוב חזרו בהם ותוהים על הראשונות.⁸³

סמכותם של גדולי העיר, שהם נציגי הקהל, נובעת מכך שכל אנשי העיר סומכים עליהם ומסמיכים אותם לפעול בשמם. סמכותם של נציגי הקהל אינה נובעת, איפוא, מעושרם או מחכמתם, אלא מהכוח שנתן להם כל אחד ואחד מאנשי הקהל, ואשר על כן נופלת מאליה כל הבחנה שהיא בין עשירים לבין עניים, בין חכמים לבין הדיוטות. הנמקה זו אמנם נאמרה על ידי ר' אליהו מזרחי לענין סמכותם של נציגי הקהל, או כפי שנקראו בשם גדולי העיר או טובי הקהל, אך הרעיון והמסקנה הנובעים מהם יפים הם וחלים הם לעניין כלל בני הקהל כולו, שכל אחד ואחד מהם הריהו, כפי שראינו בדבריו של ר' אליהו מזרחי, כדניין.

זאת ואף זאת. מי הם שצריכים לכהן כטובי העיר וגדולי הקהל, ומה הם הכישורים הנדרשים מהם לשמש כאלה? אומר על כך ר' אליהו מזרחי:⁸⁴

ועוד דפירוש טובי העיר בכל מקום אינו רוצה לומר היותר חכמים או היותר זקנים או היותר עשירים, אלא היותר משתדלים בצרכי הציבור, שכל צרכי הקהל נעשו על ידם ועיני כל הקהל תלוי בהם לכל צרכיהם ... ונקראים בעבור זה ראשי הקהל מאחר שכל צרכיהם נעשים על פיהם ... דיותר שייכות יש לאותו שאינו חכם המשתדל בצרכי צבור שיקרא ראש העיר ומטובי העיר מאחר שכל עניני הקהל מונהגים על ידו, מה שיש לחכם שאינו משתדל בצרכי צבור כלל ואינו חושש רק בלימודו, שהרי עניני הקהל וכן הקהל עצמו אין עיניהם תלויות אלא לאותו שמתעסק בצרכיהם ולא לאותו שהוא עוסק בלימודו בלבד.⁸⁵

קביעה נוספת, שיסודה במציאות החברתית המיוחדת שבאותה תקופה, היא בדבר חובתו של המיעוט לקבל עליו את הכרעת הרוב, לא רק בכך שאין הוא רשאי שלא

⁸³ והשווה עם דברי המאירי שסובר שרק בתקנה של בני אומנת צריך אישורו של אדם חשוב, אבל 'כלל העיר ... מתנים שלא ברשותו (של האדם החשוב), שהרי אף הם יכולים לבטל את מינויו' (בית הבחירה, בבא בתרא, ט, ע"א). וראה **המשפט העברי**, עמ' 610, והערה 234.

⁸⁴ שו"ת ר' אליהו מזרחי, סימן נג, עמ' קמט, טור ראשון ושני.
⁸⁵ על הדעות השונות בעניין הכישורים הדרושים לטובי העיר עוד **המשפט העברי**, עמ' 587-591, והערות 141, 156; מ' אלון, 'דרכי היצירה ההלכתית בפתרון של בעיות חברה ומשפט בקהילה', **ספר זכרון ליצחק בער**, ציון מד (תשל"ט), עמ' 252-253.

לציית להחלטת הרוב אלא שגם אינו רשאי להיפרד ממנו ולעזוב את המסגרת המאוחדת, את החיים יחד, עם הרוב. על המיעוט לקבל את הדין ולהיאבק בתוך המסגרת, בדרך דמוקרטית, לשינוי החלטת הרוב. וכה הם דבריו של ר' אליהו מזרחי:⁸⁶

וגם הפרוד שנפרדו מהם מעוט הקהל – שלא כדין עשו מה שעשו, שהרי היה להם להמשך אחר רוב דעות הקהל כפי מה שגזרה תורתנו הקדושה אחרי רבים להטות, ואפילו אם היו המועטים יותר עשירים ויותר חכמים מהמרובים, כדאוכחנא לעיל ... הם אינן רשאים לקבוע כת לעצמם, מכיון שמתחלה שלא כדין נעשית ... שהם רוצים לקיים דעותיהם ולבטל דעת הרבים הפך גזרת התורה; הוה ליה כמו הדיינים שנתוועדו ושמעו דברי הבעלי ריבים, וכשנחלקו בדעותיהם באותו דין וראו המועטים שרבו דעות החולקים עליהם, קמו והלכו להם ולא רצו לקיים גזרת אחרי רבים להטות, שהם עוברים במצות עשה דאחרי רבים להטות.

ההקבלה בין מעמד הקהל למעמד בית הדין היא מלאה, ומתוך הקבלה זו השלים ר' אליהו מזרחי את המעבר המוחלט של דיני הקהל מתחום המשפט הפרטי לתחום המשפט הציבורי. שהרי במשפט הפרטי, בדיני שותפים, רשאי המיעוט שדעתו אינה נוחה מהנהלת השותפות על ידי הרוב לפרוש הימנה, ואין אדם מעלה על הדעת לראות בכך משום אי קבלת דין הרוב, כשם שבדיני שותפות כוח הדעה של כל אחד מהשותפים הוא לפי המאה שכל אחד השקיע בה. אך הקהל אינה שותפות ובעיותיו אינן נפתרות על פי כללי המשפט הפרטי. הסדר ענייני הקהל, הנהגתו ושלטונו הוא לפי עקרונות המשפט הציבורי. ההחלטות מתקבלות לפי רוב הדעה ולא רוב המאה, והיא מהווה רשות ציבורית שבה החלטת הרוב מחייבת את אורחות המיעוט, וזה אינו רשאי לפרוש מרשות זו ולעשות כת לעצמו. אכן, בימים כתיקונם אין למנוע מהיחיד לפרוש מהתארגנות ציבורית מסוימת ולהצטרף לאחרת.⁸⁷ אך הוראה זו של הרא"ם באה מתוך דאגה למציאות חברתית קשה שבאותה תקופה. בכך הובעה תגובתו השלילית של גאון הלכה זה למכת הפירוד לקהלים וקהלי קהלים שפשתה אותה שעה במרכזי ישראל שבמרחבי הקיסרות העותמאנית, כפי שכבר עמדנו על כך בדברינו לעיל.⁸⁸

⁸⁶ שו"ת ר' אליהו מזרחי: סימן נג, עמ' קנה, טור שני.

⁸⁷ ראה להלן, בהמשכם של דברים, דיון מפורט על כך.

⁸⁸ גישה שונה אנו מוצאים אצל ר' חיים שבתי (שו"ת, תורת חיים, חלק שלישי, סימן ו, לקראת סוף התשובה, ו, ע"ב - ז, ע"א): 'ואין זה חדש בעירנו, כי כבר ראינו ק"ק (קהילה קדושה) לישבונה חדש יע"א (יגן עליה אל) שחלקו עם ק"ק לישבונה ישן יע"א על ידי הרבנים אשר חלקם בארץ החיים (שפטר) ז"ל ולא הביטו לומר אחרי רבים וכו'. כי אין ספק שלא היו מחצה על מחצה בצמצום. וגם זכרני בימי חורפי שחלקו החפצים ק"ק סיוזלייא חדש וק"ק סיוזלייא ישן יע"א על ידי הרבנים המובהקים מהרשד"ם ומהר"י אדרבי ז"ל, הגם שהלכו ונפרדו בבי"ה (בבית הכנסת) אחר, וכן ראיתי להרב המובהק מהר"ם מטרנאני ז"ל בתשובותיו שכתב על קהל א' שנתחלקו מקדם לשתי קהילות ועתה באים לתבוע מחפצי הקהל ... ואף שהיו מועטים נגד רבים כתב שיחלקו'. וראה להלן, בהמשכם של דברינו, דבר שילת תוקף תקנה האוסרת זכות הגירה מן הקהל.

בדברינו עמדנו על שלש מגמות מרכזיות ביישום עיקרון הרוב והמיעוט. מסביב לכל אחד מזרמים עיקריים אלה התפתחו מגמות משנה שונות, ונצביע על אחדות מהן.

שיטתו של ר' חיים שבת

ר' חיים שבת, שעמד בראש ישיבה בקהילת שלום ואחר כך כיהן ברבנות בקהילת ליסבון – שניהם בשאלוניקי – במחציתה השנייה של המאה השש-עשרה ומחציתה הראשונה של המאה השבע-עשרה (1555-1646/7),⁸⁹ מתקרב לעמדתו הקיצונית של המהרשד"ם. מאלפים הם נימוקיו. הכלל של 'אחרי רבים להטות' נאמר – 'בסנהדרין ובדיינים הדנים בדין תורה, שהוא דבר תלוי בשיקול הדעת – אלו מזוכים ואלו מחייבים, אלו מטהרין ואלו מטמאין – ודרך משא ומתן, בזה אמרה תורה: אחרי רבים להטות, כי הרבים דעת עליון עמהם'.⁹⁰ ומאחר שהכרעת הדיינים תלויה בשיקול דעת, צריך שההרכב יהיה מלא, ואם נעדר אחד הדיינים החלטתם פסולה; משום שמאחר – 'הדבר תלוי בשיקול הדעת (ולהכי) איכא למימר דשמא אילו היה שם אותו האחד שנסתלק – היה מראה להם פנים הפך הסכמתם'.⁹¹ הכרעת הרוב מחייבת, אפוא, כאשר מדובר בדבר שאיננו מוגדר וברור, ותלוי בשיקול דעת ובשכנוע הדדי, כגון החלטה שיפוטית או הלכתית; ובמקרה כזה – אם המיעוט לא נוכח – ההחלטה של הרוב בטילה, כי ייתכן שהמיעוט היה מטה את שיקול הדעת לכיוון שונה. מתוך כך בא ר' חיים שבת, בתחילת תשובתו, למסקנה המעניינת הבאה:⁹²

ואפשר גם כן דבצורכי צבור, כגון מנויים לראות מי הוא ראוי למנות פרנס על הצבור, וכיוצא, אפשר לומר שהוא תלוי בשיקול הדעת ... לימנות פרנס הגון על הצבור כראוי, ושאר מינויים, כגון חברת גמילות חסדים וכיוצא ... אבל במעות של הקדש וחפצים וכל ההקדש שהוא ממון של כללות הקהל דלא שייך בזה שיקול הדעת, אלא שכולם שותפים בהם, וקצתם רוצים לחלק ולהחזיק בחלקם הנוגע להם, והוה ליה כשותפים דעלמא שרוצים לחלוק וקצתם אינם רוצים, אף אם הם הרבים שאין רוצים, אין בידם לעכב כל שנשתתפו סתם ולא קבעו זמן, אף שנמשך השותפות זמן רב ...

אך בהמשך הדברים משתמע מדברי ר' חיים שבת שגם במינויים, על אף שזה עניין תלוי בשיקול הדעת, אין הולכין אחר הרוב, ודעת הרוב מכרעת רק בתקנות וגדרים,⁹³ כשהכוונה היא, ככל הנראה, להחלטות ותקנות שאין להן נגיעה כספית כל שהיא, אלא בענייני אורחות חיי הקהילה וכיוצא בזה. ובסמוך לכך מציין הוא

⁸⁹ ראה בשן (לעיל, הערה 51), עמ' 37.

⁹⁰ שו"ת תורת חיים, חלק ג, סימן נ, דף ה, טור שני.

⁹¹ שם.

⁹² שם, דף (הב) טור ראשון. לראיה מביא את דברי הרמב"ם, הלכות שותפין, פרק ד, הלכה ד.

⁹³ שם, דף (הב) טור שני, במחצית השנייה של הטור: 'מצא מהאמור שאף במנויים שהוא דבר תלוי בשיקול הדעת לא אזלין בתר רובא שהרי הם כשותפים, זולת תקנות וגדרים'.

לדעת המהרשד"ם שרוב מניין אינו אלא כשהם שווין בבניין, אך כשאינם שווים הולכים אחר רוב בניין.⁹⁴

עמדתו של ר' אברהם די בוטון

מסקנה זו כבר מקובלת היתה על ר' אברהם די בוטון, תלמידו של המהרשד"ם ומגדולי חכמיה של שלוניקי (1545-1592), שחי בדור שלפני ר' חיים שבת. ר' אברהם די בוטון מתלבט בין התקדים שבפסיקת ר' אליהו מזרחי, לבין התקדים שבפסיקת ר' מאיר מרוטנבורג, בעקבותיו פסק ככל הנראה הרא"ש שבפסיקת ממון הולכים אחר רוב ממון.⁹⁵ ר' אברהם די בוטון מיישב בין שתי הפסיקות הסותרות, על ידי שהוא מיישם כל אחת בעניין אחר: מינוי פרנסים, שליח ציבור, גזברים וכו', הוא לפי רוב ממון, ובאלה עניינה של תשובת הרא"ש; והחלטתו של ר' אליהו מזרחי כי הולכים אחר רוב דעות היא רק 'בדבר שאינו נוגע לממון כלל, כגון תקנות למיגדר מילתא דאיסורא וכיוצא בזה'.⁹⁶

ר' אברהם די בוטון מדגיש כי פירוש מצמצם זה לדברי ר' אליהו מזרחי הוא דחוק; ואכן מתשובתו האמורה של ר' אליהו מזרחי עולה כי עיקרון הרוב לפי דעות חל לגבי כל החלטה של הקהל, אף לעניין ממון, שהרי בכך עוסקת תשובת הרא"ש.⁹⁷ אך כך דרכה של תורת האבחון בעולם הפסיקה והשיפוט, שלעתים הפוסק והשופט מסתפק באבחון כלשהוא, ובא למסקנה הנראית לו נכונה בנסיבות העניין.⁹⁸

גישת ר' יצחק אדרבי

לעומת גישתם של ר' אברהם די בוטון ור' חיים שבת שנוטה היא לגישת המהרשד"ם, נוקט ר' יצחק אדרבי – מגדולי חכמיה של שלוניקי במאה השש עשרה (1584-1584/1515), תלמידו של רבי יוסף טאיטאצאק ומרביץ תורה בקהל ליסבון ובקהל שלום שבעיר שלוניקי – בגישה שונה. ר' יצחק אדרבי מדגיש פעמים אחדות כי אחרי רבים להטות היא מצוות עשה מן התורה גם לעניין הליכה אחר רוב של קהל בעסקי הקהל,⁹⁹ בנגוד לעמדת המהרשד"ם המדגיש שההסתמכות על הפסוק אחרי רבים להטות לעניין רוב של הקהל היא אסמכתא בעלמא.¹⁰⁰ ר' יצחק אדרבי דן, בתשובה ארוכה ומפורטת,¹⁰¹ בשאלה אם ניתן לבטל תקנה קודמת של הקהל, על פי החלטת רוב, ומה טיבו של הרוב הדרוש לביטול התקנה הקודמת.¹⁰² הוא

94 בהמשך הדברים (דף ו א) מיישב ר' חיים שבתאי בין דעתו זו לבין מה שנפסק בשו"ת ר' אליהו מזרחי, אך ההבחנות הן דחוקות מאוד ואינן לפי פשוטם של דברי הרא"ם.

95 ראה לעיל הערה 41. [חלק זה אינו כלול בקובץ שלפנינו].

96 שו"ת לחם רב, סימן ב.

97 בעניין הקדשות כאשר נחלקו הרוב והמיעוט, כשהמיעוט, שהם העשירים והחכמים, מבקשים לקבל נכסי ההקדש.

98 ואכן באותו עניין מוצדק פסק דינו של בעל לחם רב מבחינת הרגשת הצדק שבדבר, ולכן מציע הוא גם פשרה מסוימת.

99 ראה שו"ת דברי ריבות, סימן סח, בדף כט(ב) טור ראשון, דף (לא) טור שני (פעמיים); סימן רכז, קיו(א) טור ראשון.

100 ראה לעיל, הערה 56.

101 דברי ריבות, סימן רכז.

מציינ לתשובתו של ר' אליהו מזרחי שהולכים לפי רוב דעות ולתשובת הרא"ש שבעסקי ממון הולכים לפי רוב ממון, ומתוך שתיהן בא הוא למסקנה שאחר רוב ממון הולכים רק בענייני ממון ממש כפי שהוא בעניין הגייס שנפל על שיירא במדבר,¹⁰³ שמחשבין חלקו של כל אחד בתשלום הכופר לפי חלקו היחסי ברכוש שהיה בסכנה, אבל לעניין מינוי פרנסים אין כאן עסק ממון, ולכן אזלינן בתר רוב דעות, אף אם יהיו המועטים עשירים.¹⁰⁴ בעקבות תשובתו של ר' אליהו מזרחי מוסיף ואומר בעל דברי ריבות: 'ולא זו בלבד שרשאין הרוב לבטל החרם, אלא שגם המיעוט חייבים להמשיך אחריהם'.¹⁰⁵ אבחון זה בין מינוי פרנסים לבין עניין שבממון דחוק הוא מבחינת דעתו של הרא"ש, שבתשובתו דן הוא בעניין מוגדר שבממון וסובר שהולכים אחר רוב דעות ולא אחר רוב ממון. וכן דחוקה היא עצם ההבחנה בין דבר שבממון ממש לבין מינוי פרנסים, שהרי גם מינוי לתפקיד עובד הציבור עניין שבמשכורת ובממון הוא.¹⁰⁶ אך אבחון זה בדברי ר' אליהו מזרחי – שבא מתוך הכרח לקיים הן את פסיקתו של הרא"ש והן את פסיקתו של הרא"ש – מגמתו היא להתקרב לעמדתו העקרונית של ר' אליהו מזרחי, שברוב העניינים החשובים והעיקריים בקהל, לרבות מינוי עובדים ובחירת מנהיגים, קנה המידה הוא רוב דעות של כל בני הקהל, ללא הבדל מעמד והשכלה.

תשובותיו של ר' יצחק אדרבי, בנוסף לחשיבותן מבחינת העמידה על דרכו בפתרון בעית הרוב והמיעוט בקהילה העברית, נודעת להן חשיבות מרובה גם מבחינת תיאור הרקע הסוציאלי-חברתי העולה מהן. כבר עמדנו לא אחת על התפקיד הנכבד שממלאות ספרות השו"ת בתיאור המציאות ההיסטורית העברית, ולעתים אף של הסביבה הנכרית, וזאת במידה רבה וגדולה של מהימנות, שהרי הדברים מובאים על ידי המשיב כמסיח לפי תומו.¹⁰⁷ אמנם כן, אין להסיק מתיאור מציאות מסוימת בתשובה פלונית כאילו זו היתה המציאות אותה שעה בדרך כלל; שהרי התשובה – כדרכו של כל פסק דין – עוסקת היא, בדרך כלל, באותו קטע של חיי המציאות שהוא בעייתו, חריג, פתולוגי, ואין להסיק מכך שתיאור העובדות שבתשובה מסוימת זו הנו מידגם למה שנהוג ומקובל היה באותה תקופה ושעה. אך מה שכן ניתן ללמוד מהתשובה – ולדבר זה נודעת חשיבות מרובה – הוא הרקע לבעיות החברתיות, הכלכליות והמוסריות שהעסיקו את בתי הדין העבריים וכיצד התמודדו חכמי ההלכה בפתרון של בעיות אלה.

102 יש לציין כי ביטול תקנה קשור במספר בעיות שאינן קיימות בהתקנת תקנה, וזאת מאחר שהתקנה כשהיא מתקבלת יש בה חרם וכן שבועה של בני הקהל לקיימה, ועם ביטול התקנה מתעוררת השאלה על סמך מה מתבטל החרם ובמיוחד האיסור שבשבועה. שאלה זו נידונה בהרחבה במקורות שונים (ראה א' נחלון, 'מהותן המשפטית של תקנות הקהל לפי התשב"ץ', **שנתון המשפט העברי**, כרך ג-ד (תשל"ז-תשל"ח), עמ' 320 ואילך). ר' יצחק אדרבי דן בארוכה בתשובתו גם בשאלה זו (שם, עמ' קטו, ב. טור שני - קי, א, טור ראשון). ובין היתר מסתמך על כך שלכתחילה נעשו החרם והשבועה על דעת כן שיהיו תקפים עד אשר רוב הקהל יתירו אותם. זוהי ההנמקה המקובלת גם בתשובות שלפני בעל דברי ריבות (ראה נחלון, שם).

103 בבא קמא, קטז, ע"ב; וראה לעיל, הערה 69.

104 דברי ריבות, סימן רכז, דף קי, א, טור ראשון.

105 שם.

106 ואכן כך תמה ר' אברהם די בוטון (לחם רב, סימן ב) על הבחנה זו שבתשובת רב, בעל דברי ריבות. ראה

לעיל, ליד הערה 95 ואילך.

107 ראה לעיל, הערה 2. [חלק זה אינו כלול בקובץ שלפנינו.]

בשאלה שהובאה בפני ר' יצחק אדרבי – אשר בה ניתנו הפתרונות שציינו לעיל – מסופר שבקהל לישובואה (ליסבון) קיימת היתה הסכמה מצד הקהל כי שבעה מבין עשירי הקהל יהיו הצוות המנהיג:¹⁰⁸

שקבלו עליהם זה כמה שנים להיות זקוקים ומחוייבים לשמור לעשות כל מה שיגזרו עליהם שבעה נרות המאירים ומזהירים, הלוא הם הגבירים והנישאים פלוני ופלוני יצ"ו (ישמרם צורם וינצרום), הן במינוי פרנסים מהקהל הנזכר, או גזברים, או מעריכים או אנשי מעמד או ישיבת בית הכנסת, וכל שאר ענינים הנלוים להנהגת הקהילה הקדושה יצ"ו.

כעבור מספר שנים התקוממו רבים מהקהל נגד הנהגה זו מתוך שהרגישו – 'שהיו אסורים באזיקים מכוח הסכמה זאת', ולכן – 'נמנו וגמרו להתירה' ולבטלה. בפנינו תיאור עובדתי מפורט באשר ל'התקוממות' זו, ולהלן פרטים אחדים הימנה: ביום שבת קודש, חול המועד של פסח שנת ה' ש"ל (1570) ... קם שלוחם (של המתקוממים) ועלה לתיבה (בתוך בית הכנסת) בתוך קהל ועדה, בהיות הקהל מלא על כל גדותיו, ואמר: דעו רבותי, שהסכמה אשר הסכמנו להיות נזקקים למאמר השבעה הנזכר אנו מסכימים עתה להתירה והרי היא בטלה, וחשובה כחרס הנשבר וכדבר שאין בו ממש; וכל אשר הק"ק עמדו, לא ענו עוד, ואין פוצה פה ומצפצף.

לאחר מכן, בשעת מנחה של אותה שבת, חזרו ונקבצו אותם מתמרדים: וביררו ביניהם ומינו פרנסים ומנהיגים ואנשי מעמד להנהיג ולהדריך הקהילה הקדושה יצ"ו, כדרך ומנהג כל הקהילות הקדושות אשר בגולה; ועמד שלוחם בתוך הקהל יצ"ו, והכריזם ופרסמם, כדי שידעו כל הקהל מי הם הפרנסים המנהיגים הממונים על הקהל, ולא מיחה שום אדם על זה.

למחרת, ביום ראשון, פנו ששה מתוך שבעת הגבירים – השביעי לא היה אותה עת בקהילה – ועמם קצת מאנשי הקהל, והתרעמו בפני ר' יצחק אדרבי, שהיה רבו של קהל שלום, על מעשה המהפכה; לטענתם התקנה הקודמת שקבעה את הנהגתם עדיין קיימת, וביטול התקנה מחוסר תוקף. לעומת זאת טענו נציגיהם של המתמרדים שאמנם הותקנה תקנה כזו בשעתו:

אבל כוונת ההסכמה היא היתה לתקן ולישר ולהדריך הנהגת הקהילה הקדושה יצ"ו, לפי שכל העם הזה על מקומו יבוא בשלום, וכפי שנראה מתוך לשון ההסכמה שכתוב בה: שהשלום ממנו תוצאות חיים וכו' ואחינו ענו לנו שלום. ועתה ראינו שההסכמה נהפכת כקשת רמיה, כי ממנה תצא מלחמה גדולה וחילוק לבבות.

108 דברי ריבות, סימן רכז, דף קטו, א, טור ראשון.

וזה להיות, כי היו עשוקים ורצוצים במסים וארנוניות והפרעונות, ואין לאל ידם שישמעו קולם, להיות שהשבעה גבירים היו משעבדים אותם כעבדים נמכרים, והיו אומרים שאחרי דבריהם לא ישנו, בלי טענה וכלי חשבון. וגם להיות שהם גבירים וגדולים לא היו משגיחים בפרטים, באופן שהעניים לא היו מושגחים בקהל, לא בגילים ולא באבלם, ולא היו מלויים אותם; עד שאמרו, שפעם אחת היה בקהל נפטר אחד, והוצרכו לשכור נושא סבל להוליכו לבית הקברות.

ובדרך כלל שום תקנה הנהוגה בקהלות הקודש לא היה בקהל. עד שאף על פי שאין קהל בעולם שלא ימנו בו פרנסים להנהיג יחיד הקהל ולהשגיח בצרכם בתביעתם וטענתם ומשאם ומתנם – בקהל הזה אין פרנס שינהיגו וישגיח עלינו ויעזרנו בתביעתנו וטענותינו, באופן שהקהל היו כצאן אשר אין להם רועה.

וכאילו רבות שעצמו מספר, שהיה כל אחד ואחד מהקהל טוען ומתרעם.

ולרגל מצב דברים זה:

לכן גמרנו והסכמנו לבטל ההסכמה הנזכרת, ולהתנהג מכל הקהלות הקדושות אשר בגולה, להעמיד פרנסים וממונים ואנשי מעמד שינהיגו וידריכו הקהל מזמן לזמן, כדרך כל הקהלות שהפרנסים והמעמד אשר שרתו נשלם זמנם ממנים פרנסים ומעמד אחר, מהם עשירים מהם בינוניים מהם עניים, כדרך כל הקהלות יצ"ו, באופן שיהיה כל העם מקצה מושגחים בכל ענייניהם, ולקיים עליהם מצות גמילות חסדים, עם החיים ועם המתים, ואין דעתם סובל להיות נחשבים כעבדים, שפה להם ולא ידברו בפני השבעה הגבירים הנזכרים, כי 'עבדי הם' אמר קרא, 'ולא עבדים לעבדים' (ויקרא, כה, מב; וראה בבא-מציעא, י, ע"א).

וגם קצת מהחתומים טוענים שהיו אנוסים בשבועתם ונשבעו באונס גמור שלא ברצונם, באופן שרבו שם הטענות ודברי ריבות.

בהמשך הדברים מתאר ר' יצחק אדרבי את מאמציו הגדולים להביא את הצדדים לכלל פשרה, אך ללא הצלחה. המתמרדים טענו שרובו של הקהל עומד לצדם, שרוב רובו של הקהל ביטל את ההסכמה הקודמת, כפי שיתברר לאחר הפסח כאשר כל האנשים המסכימים לבטל את ההסכמה הקודמת יחתמו על כתב הביטול; ואכן כך היה וכך עשו. המתמרדים לחצו בכל תוקף למתן פסק דין כי ההסכמה הקודמת בטלה; בתשובה מתוארים בפירוט מאמציו הנוספים של ר' יצחק אדרבי להשכיח שלום ביניהם, לעומת לחצי בעלי הדין, ובעיקר המתמרדים, למתן פסק הדין – 'ומתרעמים לומר, למה תהיה האמת נעדרת, גלו לנו האמת, הן לאיסור הן להיות, ויתישב דעתנו וגופנו'. ועדיין נמשכו מאמצי הפיוס: 'עם כל זה לא שתנו לבנו לזאת, לסיבת אהבת השלום, אולי יתפשרו השתי כיתות'. לאחר שגם נסיונות נוספים אלה עלו בתוהו, הוציא ר' יצחק אדרבי פסק דין מפורט שלפיו, כאמור

לעיל, הצדיק את טענת המתמרדים, הכיר בתוקף התקנה החדשה שביטלה את התקנה הקודמת, וזאת מאחר שביטול התקנה נעשה על ידי רוב הקהל, לפי מספר הדעות, על אף שבמיעוט שהתנגד נמצאו העשירים שהיוו את רוב הבניין, היינו רוב הממון. שלטון שבעת הגבירים בוטל, אושר מינויים של הפרנסים החדשים אשר כללו – כפי שציטטנו לעיל – 'מהם עשירים, מהם בינוניים מהם עניים' – ונוסף לזה הורה ר' יצחק אדרבי למיעוט, המה שבעת הגבירים – לכבד את החלטת הרוב ולקבל עליהם את משמעתם.

כך נשמר בידינו תיאור מאלף של התמודדות חברתית דינמית, ופסיקה נועזת ועקרונית, שמצד אחד שומרת על רציפות של הדין מתוך שהיא מסתמכת על תקדימים קיימים, ומצד שני פותרת את הבעיה החברתית הקשה על ידי דברי פרשנות ואבחון, לפי מיטב הפסיקה והשפיטה.

בין מזרח ומערב: גישתו של בעל 'צמח צדק'

לצורך השוואה, מן הראוי לעיין, ולו בקצרה, בפסיקה עקרונית שניתנה בתקופה זו במרכז היהודי שבמורביה, מפי אחד מגדולי חכמי אשכנז בתקופה זו. אף במרכז זה, כבמרכזים יהודיים אחרים באשכנז, פולין וליטא, מצויים היו מתחים חברתיים בין עניים לעשירים, הדיוטות ותלמידי חכמים, על רקע של גורמים סוציאליים שונים. הדים מרובים לכך מצויים בספרות השו"ת, בקבצי תקנות, בספרי דרשות ומוסר, ובדרך כלל באים בהם לידי ביטוי, בלשונו של פרופ' חיים הלל בן ששון המנוח: 'המגמות המעמדיות של החוגים העליונים בציבור היהודי'.¹⁰⁹ כפי שכבר הזכרתי לעיל, לא מצוי בנושא דיוננו, היינו בסוגית רוב ומיעוט מבחינת מהותו של הרוב וטיבו, דיון נרחב בספרות השו"ת שבמרכזים אלה בתקופה זו, ועל כל פנים מועט הוא לעומת הכמות העצומה של דיון זה בספרי השו"ת במרכזים שבארצות המזרח. ככל הנראה השלימו, בדרך כלל, המעמדות השונים עם הנהגתם של 'החוגים העליונים', ועל כל פנים, חילוקי הדעות לא הגיעו לכלל דיון בפני הסמכות ההלכתית המרכזית. משום כך מיוחדת ומעניינת היא תשובתו של ר' מנחם מנדל קרוכמל, הדנה בנושא דיוננו. ר' מנחם קרוכמל חי במחציתה הראשונה של המאה השבע עשרה, והיה מתלמידיו המובהקים של הב"ח (בית חדש), רבינו יואל סירקיס בקרקוב שבפולין; הוא כיהן כרבה של ניקלסבורג וכמנהיגה של יהדות מורביה, מעהרין בלעז, ועשה רבות בשנות הפורענות של גזרות ת"ח ות"ט למען העגונות, ופליטי פרעות הקוזקים בראשותו של חמלניצקי, ונחשב לאחד הפוסקים הנועזים, במיוחד מבחינת התחשבותו במצבם של העניים.¹¹⁰

ואלה פרטי העניין.¹¹¹ מקהל אחד באה לר' מנחם מנדל קרוכמל השאלה הבאה: המנהג באותו קהל היה שהמינויים השונים לרב, חזן, דיינים, ראשי וטובי הקהל,

109 חיים הלל בן ששון, **תולדות ישראל בימי הביניים** (תל אביב, תשכ"ט) עמ' 282; וכן ראה שם עמ' 278-279, 306 ואילך.

110 ראה, דרך משל, שו"ת צמח צדק, סימן כח, בעניין הדגים שהתיקרו בגלל הפקעת שערים, ופסקו של ר' מנחם מנדל קרוכמל שלא לקנות דגים לשבת כדי להכריח את המוכרים להוריד את המחיר ולאפשר בדרך זו גם לעניים לקנות דגים לשבת.

גזברים, נעשו על פי החלטת רוב 'פורעי המס', או על פי ועדת בוררים שנבחרה על ידי רוב 'פורעי המס'. מקצת נכבדי העיר ביקשו לשנות מנהג זה ולקבוע: שכל עניני צרכי ציבור לא יהיה מהיום והלאה על ידי כל פורעי המס, קטן וגדול שם הוא,¹¹² כאשר היה עד עתה, אלא על ידי אותן שיש להן מעלה שנותנים מס הרבה, או שיש להם מעלה בתורה.

היינו למי שמשלם שיעור מינימלי מסוים של מס ולמי שיש לו תואר של 'חבר', לכל הפחות. הנימוקים שבפי נכבדי הציבור היו: שרוב צרכי הקהל הם עסקי הוצאות ממון, ואיך יתכן שדעת העני תהא שקולה כדעת העשיר, גם אין יתכן שדעת של עם הארץ תהא שקולה כדעת החכם אם אין לו מעלה בעושר. ועוד נותנים אמתלא לדבריהם, מחמת שכל קהילות הנדונות והחשובות נוהגים כן, ולמה יהיו המה פחותים מהם.

כן הוסיפו הנכבדים וטענו שכל הקהלות החשובות האחרות נוהגות כפי שהם מציעים. לעומתם:

העניים המון עם צועקים, למה יהא נגרע זכותם אחרי שהם מפורעי המס ונותנים חלקם, אף על פי שהעשירים נותנים יותר, מכל מקום קשה עליהם המעט שנותנים, יותר מן הרב שנותנים העשירים.

כן הוסיפו וטענו העניים, שמאחר שלפי הנהוג באותה קהילה נתונה להם הזכות להשתתף בהצבעה אין לשנות מנהג זה, אף אם הוא נגד הדין, שהרי כלל בדינו ש'מנהג עוקר הלכה'.¹¹³

בתשובתו קובע בעל 'צמח צדק' שאין לשלול את זכות ההצבעה של העניים באשר [הם] נותנים רק מס מועט. מאחר שלא מצא סימוכין לבעיה זו בהלכה התלמודית, שהרי בעיה זו לא נדונה כלל בתלמוד, סומך ר' מנחם קרוכמל את פסיקתו בדברי אגדה שונים, שמהם עולה שאחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שיכוין לבו לשמים,¹¹⁴ שעני שמביא קרבן מנחה מעלה עליו הקדוש ברוך הוא כאילו הקריב נפשו¹¹⁵ ודברי אגדה נוספים, ומכל אלה מסיק הוא כי 'טענת העניים טענה מעלייתא היא, שקשה עליהם המעט שנותנים כמרובה שנותנים העשירים'.

על פי הנמקה זו, שהיא פסיקה נועזת המתבססת כל כולה על דברי אגדה, צריך היה להגיע להחלטה שלעניים יש קול שווה לזה של העשירים. אך לא כך היא מסקנת בעל 'צמח צדק'. בהמשך דברי תשובתו מביא הוא את תשובתו של הרא"ש, עליה עמדנו פעמים הרבה בדברינו הקודמים, שבעסקי ממון הולכין אחר רוב ממון ושלא

111 שו"ת צמח צדק, סימן ב.

112 איוב, ג, יט.

113 ירושלמי בבא מציעא, ז, א (יא, ע"ב); וראה המשפט העברי, עמ' 734 ואילך.

114 המשנה (מנחות יג, יא), קובעת שבכל הקרבנות - עולת בהמה, עולת העוף ומנחה - נאמר 'אשה ריח ניחוח', על אף ערכם השונה, לפי יכולתו של מביא הקרבן.

115 מנחות, קד, ע"ב, דברי ר' יצחק.

ייתכן שרוב הנפשות שנותנים מיעוט המס יכריעו נגד העשירים שנותנים רוב המס. ר' מנחם מנדל קרוכמל מפרש תשובה זו של הרא"ש, ובצדק, כחלה על כל החלטה שעניין לה עם הוצאה כספית, והיינו גם על מינויים למשרות המשתלמות מקופת קהל, הוא הנושא שבו נשאל. כדי שלא לבוא לכלל ניגוד עם התקדים שבפסק הרא"ש מפרש ר' מנחם מנדל קרוכמל¹¹⁶ את דברי הרא"ש באופן שאמנם רוב דעות העניינים אינו יכול לחייב את העשירים, אך גם רוב ממון העשירים אינו יכול לחייב את העניינים, אלא צריך: 'הסכמה אחת מרוב בנין ומרוב מנין – והיינו רוב מנין הם רוב נפשות ורוב בנין הם רוב ממון מפני שהנך תרי רוב שקולים הם'.

בפנינו תופעה מאלפת, וידועה, בעולמה של פסיקת ההלכה. לאחר שבעל 'צמח צדק' בא למסקנה מקורית ועקרונית, כי מה שנותנים העניינים לקופת הקהל שווה מבחינת הטרחה והיגיעה למה שנותנים העשירים, מתחייב היה כתוצאה מכך לפסוק שקולו של העני שווה לקולו של העשיר, וקנה המדה היחיד והקובע הוא רוב דעות. אך מסקנה זו עמדה בניגוד מוחלט לתקדים של הרא"ש שיש לפסוק לפי רוב ממון. כדי לישוב בין הדברים, מפרש הוא את דברי הרא"ש באופן המצמצם את כוונתו המקורית של הרא"ש¹¹⁷ וכך בא למסקנה סופית שאמנם זכות הצבעה יש גם לעני, אך קולו שווה פחות מקולו של העשיר, שהרי קולו של העני, נחשב רק במסגרת חמישים אחוז מקולות הצבעה, וחמישים האחוזים האחרים משוריינים מראש לפי רוב הממון של העשירים בלבד.¹¹⁸

סיכום

מסקנתו ההלכתית של בעל 'צמח צדק' – שהיא ככל הנראה המרחיקת לכת ביותר בתשובות חכמי אשכנז ופולין מבחינת מתן זכות ומשקל הצבעה למחוסרי יכולת – לא רק שאינה עולה בקנה אחד עם פסיקתו של ר' אליהו מזרחי שלעני קול שווה, לכל דבר ועניין, כמו לעשיר, אלא גם פחותה היא ממסקנתו של ר' יצחק אדרבי, שלפיה ענייני המינויים למשרות בקהל אינו דבר של ממון, ובו יש לעני קול שווה עם העשיר; ובוודאי שפחות נוחה היא לעניינים מזו שלפי שיטת המהרי"ט, עליה עמדנו לעיל. לפי בעל 'צמח צדק' קולו של העני שווה פחות, עד חמישים אחוז, מקולו של העשיר.¹¹⁹ יוצא אפוא, כפי שעולה מתוך תשובת בעל 'צמח צדק', שהיו שני נוהגים בקהילות אשכנז: בקהילות חשובות רבות באשכנז היתה זכות ההצבעה – לפחות ככל העניינים הנוגעים לממון, לרבות מינויים למשרות השונות – לפי רוב

¹¹⁶ וראה לכך מצא בדברי הסמ"ע [ספר מאירת עיניים] על חו"מ סימן קסג, סעיף קטן יג.

¹¹⁷ ראה שו"ת צמח צדק, שם: 'ומנהג זה מנהג כשר הוא בניו על יסוד ועיקר תשובת הרא"ש ז"ל; על יסוד ועיקר, אך לא על פי כל מה שנאמר בתשובה.

¹¹⁸ כך נראה לפרש ששני הרוב – רוב נפשות ורוב ממון – שקולים הם. וראה שם, צמח צדק, סימן א, דיון מפורט בשאלה זו; לתשובה זו שבסימן א מתיחס בעל צמח צדק במפורש בתשובתו בסימן ב (ראה שם: 'כמו שכתבתי בתשובה בסימן א'). בענין תשובתו האמורה של ר' מנחם מנדל קרוכמל ראה עוד מאמרי 'סמכות ועוצמה בקהילה היהודית' (לעיל, הערה 53), ומאמרי 'דרכי היצירה ההלכתית בפתרון של בעיות חברה ומשפט בקהילה', ספר זכרון ליצחק בער, ציון, תשל"ט, עמ' 241 ואילך; וכן המשפט העברי, עמ' 2007-2011.

¹¹⁹ אשר להבחנה בין תלמיד חכם לעם הארץ משיב בעל 'צמח צדק' כי יש לתת לעם הארץ קול שווה לזה של תלמיד חכם 'מפני איהו, היינו שמעי הארץ לא יהיו פורשים מן הציבור אם לא תינתן להם זכות הצבעה 'ויבנו במה לעצמם'.

ממון בלבד, היינו השפעה מכרעת לעשירים, ומהעניים ניטלה כל השפעה שהיא; ובקהילות מסוימות, כגון זו שפנתה לר' מנחם מנדל קרוכמל, ניתנה לעניים זכות הצבעה חלקית ומסוייגת, לפי העיקרון של 'תרי רובי' – רוב ממון ורוב נפשות. שונה היה המצב בקהילות חכמי המזרח בתקופה זו, היינו במשך המאה השבע עשרה. דעתו של המהרשד"ם, ואלה שסברו כמוהו, היינו שהרוב הוא רוב איכותי – לפי ממון או חכמה – ננטשה לחלוטין. רוב החכמים פסקו לפי שיטת המהרי"ט, היינו שלכל מי שמשלם מס, אפילו סכום כל שהוא, זכות בחירה השווה לזו של המשלם מס מרובה, לכל עניין ועניין של צורכי הקהל, בין בעסקי ממון ובין בכל דבר אחר;¹²⁰ וחלק מן החכמים אף פסקו כדעתו של ר' אליהו מזרחי שלכל אדם, אף אם אינו משלם מס כל עיקר, קול שווה בכל דבר ולכל עניין, ללא יוצא מן הכלל.¹²¹ יתירה מזו: במאה זו הורה ר' חיים בנבנשתי, מגדולי חכמי טורקיה במאה השבע עשרה (1603-1673) ותלמידו של המהרי"ט, על דרך משפטית פשוטה למתן קול שווה לעני כלעשיר, להדיוט כלתלמיד חכם, אליבא דכולי עלמא:¹²² אפילו למאן דאמר דבתר רוב ממון אזלינן, היינו דוקא היכא דהדבר בסתם או שהתנו ללכת אחר הרוב, דאפשר לפרש רוב ממון; אבל במקום שאומרים רוב יחידי הקהל, ודאי פשיטא לכולי עלמא בתר רוב דעות אזלינן, דבמילת יחידי הקהל אינו יכול (להיות?) אלא רוב דעות; כ"כ [כן כתב] בתשובה.

הנושא של מהות הרוב והמיעוט וטיבו, עמד במרכז הדיונים בדור שלאחר גירוש ספרד, שהרי בעיה זו היא הלוח של סמכות הציבור בהנהגת הקהילה. אך מובן מאליו, שבעיות נוספות בנושא המשפט הציבורי עמדו על הפרק, במקצתן כבר החל הדיון בהן בראשית תקופת הנהגת הקהל, דיון שנמשך גם לאחר גירוש ספרד, ובמקצתן היו אלה בעיות שנתעוררו ונידונו רק מלאחר גירוש ספרד.²

רשימת המקורות

- אלון, מ', 'סמכות ועוצמה בקהילה היהודית', **שנתון המשפט העברי** ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 7-34.
 —, 'זרכי הצירה ההלכתית בפתרון של בעיות חברה ומשפט בקהילה', **ציון** מד (תשל"ט), עמ' 241-264.
 —, **המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, ירושלים: מאגנס, תשמ"ח (מהדורה שלישית).
 בן-ששון, ח"ה, **תולדות ישראל בימי הביניים**, תל אביב: דביר, תשכ"ט.
 בשן, א', 'עמדותיה של חכמי שאלוניקי במאות הט"ז-י"ח בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות', **ממזרח וממערב** ב (תשמ"ט), עמ' 27-52.
 נחלון, א', 'סמכות הציבור להתקין תקנות לפי התשב"ץ: מהותן המשפטית של תקנות הקהל', **שנתון המשפט העברי** ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 271-326.
 שוחט, ע', 'ענייני מסים והנהגות ציבור בקהילות יוון במאה הט"ז', **ספונות** יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' רצט-שלט.
 Elon, M. (ed.), *The Principles of Jewish Law*, Jerusalem: Encyclopaedia Judaica, 1975.

120 ראה שו"ת תורת חסד לר' חסדיא הכהן פרחיה (נפטר בשנת 1678), תלמיד ר' חיים שבתי והרב הכולל בשלונקי, סימן ה; ר' שמואל יצחק מודיליאנו (נפטר בשנת 1704) שכיח כרב הגדול בשאלוניקי, בשו"ת נאמר שמואל, סימן כצג; ר' שלמה בן יוסף אמאיריליו (1650-1720), בשו"ת כרם שלמה, יורה דעה, סימן כב; ר' יוסף קובו (שלונקי), נפטר בשנת 1763, בספרו בן פורת יוסף, ספר ליקוטים לפי סדר הטור, חו"מ, דף ז, ע"ב. וראה בשן (לעיל, הערה 51), עמ' 45.

121 שו"ת פרח מטה אהרן לר' אהרן הכהן פרחיא (1627-1697) הרב הכולל בשאלוניקי, חלק ב, סימן נד. וכן ראה שם סימנים נ, קט, קכד; וראה בשן, שם, עמ' 44.

122 כנסת הגדולה, מהדורא בתרא, חו"מ, סי' קסג, הגהות בית יוסף, סימן רנט.

ב בהמשך המאמר דן אלון ממגוון היבטים בעיקרון המשפטי של 'רובו מתוך כולו', באי-יכולת הרוב לשלול זכויות יסוד של המיעוט ובתוקפן של תקנות והתחייבויות ציבוריות.